

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

УДК 34:37(091)

DOI <https://doi.org/10.32782/klj/2025.2.1>

Арабаджі Н. Б.,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри державно-правових дисциплін
Міжнародного гуманітарного університету

ГЕНЕЗА ВИНИКНЕННЯ ЮРИДИЧНОЇ ОСВІТИ Й НАУКИ В УКРАЇНІ

Анотація. Ця стаття аналізує історичний розвиток юридичної освіти та науки в Україні, підкреслюючи їхню фундаментальну роль у формуванні національної правової системи та цивілізаційному поступі держави. Актуальність дослідження зумовлена нагальною потребою в пошуку інноваційних підходів до вдосконалення правничої освіти в умовах її реформування, модернізації та інтеграції в європейський і світовий освітній простір.

У роботі виділено ключові періоди становлення вищої юридичної освіти на українських землях: від її зародження у XVII–XVIII століттях, через розвиток у радянську добу, до сучасного етапу реформування в незалежній Україні.

Підкреслюється, що вітчизняна система професійної підготовки юристів сформувалася на перетині національних традицій та світових досягнень правової думки, зокрема концепцій природного права. Визначальна роль держави у формуванні змісту та форм юридичної освіти, високий рівень розвитку юридичної науки в освітніх закладах, а також співіснування державних та недержавних установ є основними рисами цієї системи.

Особлива увага приділяється тому, що реформування юридичної освіти є невід'ємною складовою загальної правової реформи. Це спрямовано на підвищення якості підготовки правників відповідно до сучасних суспільних вимог та міжнародних освітніх стандартів. Адже саме рівень фахової підготовки юристів безпосередньо впливає на ефективність правозастосовної практики, судочинства та функціонування державних інституцій.

Створення європейського освітнього простору вимагає обов'язкового врахування всього історичного надбання. Тільки глибоке осмислення попередніх освітніх парадигм та ретельний аналіз їхніх переваг і недоліків дозволить ефективно реформувати вищу юридичну освіту й успішно інтегруватися у світову та європейську інтелектуальну спільноту.

Отже, комплексне розв'язання наявних проблем, системна інтеграція освіти, науки та практики, а також збереження принципів фундаментальності та опори на наукові школи є критично важливими для подальшого розвитку юридичної освіти в Україні.

Ключові слова: юридична освіта, юридична наука, правнича освіта, генеза юридичної освіти, історичні реалії, реформування освіти, навчання, цивілізація.

Arabadzhy N. B. The emergence and development of legal education and science in Ukraine

Abstract. This article analyzes the historical development of legal education and science in Ukraine, emphasizing their fundamental role in shaping the national legal system and the country's civilizational progress. The study's relevance stems from the urgent need to find innovative approaches to enhance legal education amidst its ongoing reform, modernization, and integration into the European and global educational landscape.

The paper identifies key periods in the establishment of higher legal education in Ukrainian lands: from its inception in the 17th–18th centuries, through its development during the Soviet era, to the current stage of reform in independent Ukraine.

It is underscored that the national system of legal professional training was formed at the intersection of domestic traditions and global achievements in legal thought, particularly the concepts of natural law. The decisive role of the state in shaping the content and forms of legal education, the high level of development of legal science within educational institutions, and the coexistence of state and non-state institutions are highlighted as defining characteristics of this system.

Particular attention is given to the fact that reforming legal education is an integral component of overall legal reform. This aims to enhance the quality of legal professionals' training in line with contemporary societal demands and international educational standards. Indeed, the level of professional training of lawyers directly impacts the effectiveness of law enforcement, the judiciary, and the functioning of state institutions.

The creation of a European educational space necessitates a mandatory consideration of all historical heritage. Only a deep understanding of previous educational paradigms and a thorough analysis of their strengths and weaknesses will enable the effective reform of higher legal education and successful integration into the global and European intellectual community.

Therefore, the comprehensive resolution of existing problems, the systematic integration of education, science, and practice, and the preservation of the principles of fundamental knowledge and reliance on scientific schools are critically important for the further development of legal education in Ukraine.

Key words: *legal education, legal science, legal training, genesis of legal education, historical realities, educational reform, learning, civilization.*

Вступ. Правництво як невід'ємна складова національної правової архітектури України відіграє ключову роль у цивілізаційному поступу держави та еволюції суспільних взаємин. Саме юридична освіта є обов'язковою фундаментальною основою для ефективного трансформування правової системи України, що має на меті конституювання держави як правової та соціально орієнтованої, інкорпорованої у глобальний та європейський простір. Вона забезпечує міцний базис для успішної професійної верифікації правників та слугує каталізатором позитивних метаморфоз у правовій свідомості та правовій культурі українського соціуму [12, с. 57]. В контексті трансформації вищої правничої освіти в Україні актуалізується імператив розробки принципово нових концептуальних підходів до оптимізації юридичної пропедевтики. Ці підходи мають бути спрямовані на модернізацію та підвищення академічної якості вищої юридичної освіти, а також на детермінацію стратегічних векторів її подальшого розвитку.

Формування європейського освітнього ареалу має здійснюватися з урахуванням усього накопиченого історичного досвіду. Лише ґрунтова рефлексія попередніх освітніх парадигм, а також диференційований аналіз їхніх переваг і недоліків, дозволить здійснити успішне реформування вищої юридичної освіти та інтегруватися у європейський і світовий інтелектуальний простір.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історичні аспекти розвитку вищої освіти в Україні становили предмет наукових розвідок численних дослідників. Серед них варто відзначити таких науковців, як А. Андрушин, П. Біленчук, Н. Бондар, В. Вене-

диктова, С. Гончаренко, О. Горяга, А. Гуз, В. Денисов, Л. Заблоцька, О. Ковальська, А. Король, О. Корольков, І. Котюк, Г. Кравчик, В. Кремень, Д. Кумков, М. Лоджук, О. Машкевський, В. Опришко, І. Передерій, О. Полякова, О. Пометун, П. Рабинович, В. Семенов, В. Сич, І. Тишкович, І. Усенко, М. Ярмаченко та інших. Однак, особливості становлення та розвитку вищої юридичної освіти не привернули достатньої уваги з боку академічної спільноти, що й обумовило актуальність цього дослідження.

Виклад основного матеріалу. З кінця XIX століття правнича освіта, як невід'ємна складова правової архітектури, набула глобального поширення. Ця тенденція зумовлена, передусім, нагальною потребою у регулюванні суспільних відносин правовими інструментами в сучасних державах [5, с. 101]. Н. Бондар у своїй праці структурує процес формування вищої правничої освіти на теренах України, виокремлюючи кілька умовних стадій її розвитку:

- XVII–XVIII століття: цей період ознаменувався появою перших інституційних форм юридичної освіти на українських землях.
- XIX – початок XX століття: вказана фаза характеризується активним функціонуванням низки імператорських університетів, включаючи Харківський, Київський та Новоросійський, а також подальшим розвитком Львівського університету та заснуванням Чернівецького університету.
- 1917–1991 роки: це радянська доба, впродовж якої юридична підготовка формувалася в специфічних умовах тоталітарного режиму.
- 1991 р. – сучасність: поточний етап знаменує собою період інтенсивного поступу та

трансформації юридичної (правничої) освіти в суверенній Україні [2, с. 3].

Становлення юридичної освіти в класичних університетах на сучасних українських землях бере свій початок у XVII столітті. Провідним закладом з підготовки правників, що має найдавнішу історію в Україні, є Львівський національний університет імені Івана Франка. Згодом правничі факультети були засновані й в інших університетах: Харківському (1805 р.), Київському (1835 р.), Новоросійському (1864 р.), Чернівецькому (1875 р.), а також Таврійському та Катеринославському (1918 р.) [3, с. 15]. Організація освітнього процесу в цих університетах істотно не відрізнялася від тієї, що була прийнята у західноєвропейських вишах. Проте, ключовою відмінністю було відсутність богословських факультетів. Ці заклади були орієнтовані на підготовку кадрів для державної служби, правничої сфери та освітнього сектору [9, с. 10–12].

Становлення та еволюція юридичної освіти на українських землях традиційно асоціюється з початком XVII століття. Саме тоді, 20 січня 1661 року, на базі школи при Львівській єзуїтській колегії було засновано Львівський університет. Н. Бондар детально описує діяльність цього закладу, зазначаючи, що серед чотирьох факультетів було створено юридичний. Його називали факультетом «обох прав», оскільки викладання зосереджувалося на канонічному та римському праві, а керували ним фахівці саме з цих галузей.

У 1773 році, після скасування ордену єзуїтів, діяльність Львівського університету була тимчасово припинена. Проте, 21 жовтня 1784 року австрійський імператор Йосиф II відновив роботу університету. Його оновлена структура включала філософський, теологічний, медичний та юридичний факультети, що свідчило про поновлення правничої освіти в регіоні.

Юридичний факультет Львівського університету спеціалізувався на формуванні державних службовців правової сфери, таких як судді, прокурори, адвокати та нотаріуси. Навчальний процес та викладання здійснювалися переважно німецькою та латинською мовами. Однак, починаючи з 1869 року, до

них почали додаватися польська, а зрідка й українська мова.

На початковому етапі своєї діяльності юридичний факультет Львівського університету мав у своєму складі чотири кафедри:

- Кафедра політичних учень та австрійського законодавства;
- Кафедра природного права, права народів та інституцій;
- Кафедра цивільного, пандектного та кримінального права;
- Кафедра канонічного права.

Згодом кафедральна структура значно розширилася, включивши такі нові напрями, як кафедри польського права, німецького права, вексельного права, торгового права та інші [2, с. 3].

Історичний поступ юридичної освіти в Україні набув нового вектора із заснуванням Харківського університету у 1805 році. Ця ініціатива належала видатному українському науковцю, освітянину та громадському діячеві В. Кармазіну. Як і більшість вищих навчальних закладів того періоду, Харківський університет мав чотири факультети: історико-філологічний, фізико-математичний, медичний та юридичний.

Н. Бондар зазначає, що на юридичному факультеті функціонували численні кафедри, які охоплювали широкий спектр дисциплін: енциклопедію та історію філософії права, політичну економіку та статистику, римське право, цивільне право та судочинство, торгове право, кримінальне право та судочинство, фінансове право, міжнародне право, поліцейське, церковне право та історію руського права.

Попри відсутність уніфікованих державних стандартів підготовки правників, простежувалася чітка динаміка адаптації навчальних планів до змін чинного освітнього законодавства, зокрема, до прийняття Університетських статутів у 1804, 1835, 1863 та 1884 роках. Усі навчальні предмети були класифіковані на загальні, суто юридичні та камеральні. Особлива увага в освітньому процесі приділялася глибокому вивченню римського права [1, с. 57].

Знаковою віхою в історії розвитку юридичної науки на українських теренах стало засну-

вання в Одесі 6 січня 1818 року закритого навчального закладу – Рішельєвського ліцею. Ця установа поєднувала функції середньої школи з програмами вищих юридичних курсів. Досліджуючи це питання, О. Горяга зазначає, що юридична освіта в Рішельєвському ліцеї набула статусу вищої на державному рівні у 1847 році. Саме тоді випускники юридичного відділення ліцею вперше отримали дипломи та значки державного зразка, що підтверджували здобуття ними вищої освіти.

Подальший розвиток юридичної освіти в Одесі ознаменувався заснуванням Імператорського Новоросійського університету. Цей заклад, відкритий 1 (13) травня 1865 року, був створений на базі Рішельєвського ліцею. Як результат об'єднання юридичного та камерального відділень ліцею, в університеті було сформовано повноцінний юридичний факультет.

Подальший етап еволюції юридичної освіти на українських теренах бере свій початок із заснування Університету Св. Володимира у Києві в 1834 році. Спершу заклад мав лише філософський факультет, однак невдовзі, у 1835 році, було відкрито й інші, зокрема юридичний факультет. Юридичний факультет швидко здобув значну популярність, про що свідчила висока кількість студентів – 351 особа. Навчальні плани розроблялися та затверджувалися безпосередньо факультетами. За даними М. Владимирського-Буданова, розподіл викладачів та дисциплін за курсами був чітко визначений наступним чином. *На першому курсі* студенти опановували енциклопедію законодавства, римське право та російське державне право. *Другий курс* зосереджувався на поглибленому вивченні російського державного права та межових законів, а також законодавства про державний благоустрій. *Третій курс* присвячувався кримінальному праву, що включало його історію, теорію, судочинство та поліцейське право, а також статuti щодо казенного управління та повинностей. *На четвертому курсі* викладалися додаткові дисципліни, серед яких російська історія, історія середніх віків та філософія [11, с. 65].

Значний імпульс розвитку юридичної освіти та науки на західноукраїнських землях надав університет Франца-Йосифа у Чернів-

цях, заснований 31 березня 1875 року. Його юридичний факультет був сформований за зразком аналогічних факультетів в університетах Австро-Угорської імперії, що забезпечувало високі стандарти підготовки.

Таким чином, XVIII–XIX століття стали періодом становлення відокремленої системи професійної юридичної освіти. Це, своєю чергою, сприяло появі якісно нового професійного об'єднання – юридичної спільноти в країні. Формування вітчизняної юридичної освіти та науки було тісно пов'язане з розвитком університетської системи, яка інтегрувалася в єдину державну освітню мережу, що переважно склалася в епоху реформаторських перетворень державно-правової системи.

Наступний етап еволюції юридичної освіти в Україні припадає на радянський період, який ознаменувався реорганізацією системи вищої професійної підготовки. Радянська влада зробила значний внесок у становлення та розвиток освітньої та наукової сфер. Зокрема, середня та вища освіта набули масового та доступного характеру для всіх дітей. Кількість вищих навчальних закладів у країні значно зросла: якщо до 1917 року їх було 29, то вже у 1938 році їхня кількість сягнула 129. Географічно центри вищої освіти розширилися з традиційних Катеринослава, Києва, Одеси та Харкова до 28 міст республіки вже у 1930 році [7, с. 95].

У перше десятиліття радянської влади збереглася дореволюційна практика здобуття вищої юридичної освіти виключно на денній формі навчання. Проте зміна цілей вищої освіти, зокрема необхідність підготовки партійного та радянського активу, неминуче спричинила істотні трансформації. Були скасовані обмеження при вступі до вишів, пов'язані із соціальним походженням абітурієнтів, запроваджено нову систему управління вищою школою, а також впроваджено заочну форму навчання. Наприклад, у жовтні 1927 року в Московському державному університеті (МДУ) було створено бюро заочної освіти з чотирирічним навчальним планом. Хоча на той час заочна освіта лише починала свій розвиток, згодом вона перетворилася на найбільш масову форму підготовки юристів.

З 1931 року розпочалася докорінна трансформація системи вищої юридичної освіти. Її вивели зі складу університетів, надавши статус привілею окремих, самостійних навчальних закладів – інститутів. Прикладом такого новоутворення став Саратовський інститут радянського права. Ці юридичні інститути поступово втратили свою роль як наукові осередки. У 1930-40-х роках на кафедрах деяких із них могли не працювати доктори юридичних наук, а кандидати юридичних наук були скоріше винятком, аніж нормою. Ключовою фігурою педагогічного процесу став старший викладач без наукового ступеня. Видання наукових збірників здійснювалося вкрай нерегулярно – раз на десятиліття. Паралельно з університетською підготовкою функціонувала система прискореного навчання правників у юридичних школах. Для цих закладів розроблялися спеціальні підручники, що надавали обмежений обсяг правових знань.

В Україні відбулося відновлення юридичних шкіл у таких містах, як Одеса, Харків та Київ. Ці заклади були сфокусовані на формуванні кадрів для позицій народних суддів, прокурорів, їхніх помічників та народних слідчих [13, с. 312]. При цьому випускники цих шкіл не мали перспективи займати вищі юридичні посади.

Цікаво, що органи юстиції віддавали перевагу саме випускникам юридичних шкіл, а не тих, хто закінчував вищі навчальні заклади. Це пояснювалося кількома факторами. *По-перше*, студентами юридичних шкіл здебільшого були особи, які вже мали досвід роботи в системі юстиції. *По-друге*, рівень кваліфікації правників на той час цілком відповідав обсягу знань, отриманих у юридичних школах. Керівництво, що часто було недостатньо освіченим, не виявляло бажання залучати фахівців з вищою юридичною освітою. *По-третє*, освітній процес у юридичних школах був максимально орієнтований на практичні аспекти, що краще відповідало поточним запитам радянської юстиції. Незважаючи на публічні заяви керівників органів юстиції про підтримку підвищення освітнього рівня персоналу, вони неофіційно перешкоджали працевлаштуванню молодих фахівців із повноцінною вищою юридичною освітою у правоохоронній системі.

Вторгнення 1941 року та німецька окупація призупинили розвиток вищої освіти в Україні на кілька років. Усі вищі навчальні заклади були евакуйовані до східних регіонів СРСР, і лише наприкінці 1943 року почали повертатися до своїх міст. З цього моменту розпочався новий етап розвитку вищої освіти в Україні.

У післявоєнний період Україна відчувала гостру потребу у кваліфікованих фахівцях із вищою освітою для відновлення зруйнованої економіки. Проте недостатнє фінансування призвело до того, що у 1946 році було ухвалено постанову про розвиток заочної освіти. Це дозволило молоді здобувати спеціальність без відриву від виробництва. Завдяки цьому рішення, у 76 вищих навчальних закладах республіки були відкриті заочні відділення, якість яких була суттєво нижчою, ніж стаціонарної. Однак у той період пріоритетним завданням стояло усунення дефіциту кадрів із вищою освітою [13, с. 315].

Починаючи з 1954 року, у юридичних вищих навчальних закладах було запроваджено уніфіковану спеціальність «правознавство». Одночасно затвердили новий навчальний план, спрямований на підвищення рівня загальнонаукових та загальноюридичних знань випускників. Разом із тим, цей план також передбачав можливість отримання більш поглиблених знань в одному з конкретних напрямків юриспруденції.

З початком 1960-х років в Україні сформувалися юридичні наукові школи. Ці осередки стали центрами для проведення ґрунтовних досліджень у сфері правознавства, одночасно забезпечуючи успішну підготовку студентів, аспірантів та докторантів.

Приблизно з середини 1970-х років, коли жорсткий нормативізм почав втрачати свої позиції, а в загальній теорії права та галузевих науках відбулися помітні зміни у праворозумінні, науковці вищої школи переорієнтувалися на пошук ефективних, експериментальних форм навчання. Ці форми мали на меті забезпечення індивідуального та практичного підходу до освітнього процесу. У цей період проблема віднайдення оптимального співвідношення між теорією та практикою стала однією з провідних. Век-

тор змістився в бік виявлення таких методик навчання, які були б адекватними змісту та цілям освіти, а також новим умовам суспільного життя [7, с. 95].

Наступна фаза еволюції вищої освіти в Україні розпочалася з моменту проголошення державної незалежності. Цей період ознаменувався відродженням та інтеграцією найкращих здобутків як радянської системи вищої освіти, так і провідних європейських практики [5, с. 102]. Здобуття Україною незалежності відкрило нові можливості для здобуття юридичної кваліфікації за багаторівневою системою, зокрема через програми бакалаврату та магістратури. Проте, ця інновація не змогла повноцінно інтегруватися у систему підготовки правників. Причиною тому стало її несприйняття ринком праці, а також байдужість з боку юридичних факультетів класичних університетів, які й надалі зосереджувалися на підготовці юристів прикладного профілю.

Паралельно з традиційними центрами юридичної освіти, що продовжували функціонувати за існуючими державними замовленнями, виникла велика кількість нових вищих навчальних закладів – як державних, так і приватних, а також непрофільних установ, їх філій та представництв. Після проходження державної акредитації, ці заклади отримали право видавати дипломи, рівнозначні тим, що пропонували визнані та авторитетні вітчизняні юридичні виші.

Незважаючи на згадані виклики, цей період відзначився суттєвим оновленням змісту навчальних програм. Спостерігалось стрімке розширення методологічної та історикознавчої бази юридичної підготовки, а також значне зміцнення матеріально-технічного забезпечення освітнього процесу.

Сьогодні юриспруденція, досягнувши на певному етапі свого історичного розвитку статусу науки, не втратила своєї прикладної спрямованості. Вона й надалі сприймається як багатогранний соціально-правовий інститут, що охоплює професійну юридичну діяльність, правову науку та юридичну освіту. Актуальна потреба в кваліфікованих правничих кадрах та інтенсивний розвиток юридичної освіти стають новим стимулом для еволюції

правової науки в сучасній Україні. Ця тенденція, в умовах постійного розвитку вітчизняної державності, демонструє стійке посилення та прогрес [4, с. 22].

На думку фахівців, Україна невдовзі має сконцентрувати свої зусилля в освітній галузі на таких пріоритетних напрямках: подолання наслідків воєнних руйнувань; розробка оновленої концепції освітньої системи задля її комплексного розвитку; створення сприятливих умов для трансформації мережі навчальних закладів, щоб вона відповідала актуальним соціально-економічним потребам України; підвищення якості освітніх послуг; сприяння формуванню інноваційного навчального та дослідницького середовища; посилення взаємодії з усіма зацікавленими сторонами (стейкхолдерами) для забезпечення їхньої участі та досягнення позитивних результатів для студентів і всього освітнього процесу. Частина з цих завдань вказана в Концепції реформи юридичної (правничої) освіти [6].

Експерти також наголошують на необхідності впровадження широкого спектру заходів для відновлення системи вищої освіти. Вони вважають, що в основі цього відновлення має лежати філософія переходу від кількісних показників до якісних, від швидких, розрізнених рішень до послідовної державної політики, а також від підпорядкування закладів вищої освіти (ЗВО) різним відомствам до формування єдиної системи вищої освіти.

Лише комплексний підхід до вирішення окреслених проблем дозволить окреслити перспективи розвитку юридичної освіти в Україні. Важливо також враховувати, що сучасна Україна перебуває на етапі формування нових правових механізмів, що проявляється, зокрема, в інтенсивній законотворчій діяльності. Відбуваються якісні зміни у правосвідомості, включно з професійною. За цих обставин, професійна юридична освіта, що акцентує увагу на розвитку практичних навичок у студентів, набуває надзвичайної цінності [8, с. 223]. При цьому, поряд зі збереженням підготовки фахівців для вузьких галузей юридичної діяльності, необхідно також розвивати університетську освіту, базуючись як на вітчизняній, так і на європейській юридичній науці.

Реформування правничої освіти є критично важливим для вдосконалення правової системи загалом. Якість фахової підготовки майбутніх юристів безпосередньо впливає на рівень правозастосовної практики, ефективність судочинства, функціонування правоохоронних органів та роботу державних інституцій. Попри складні соціально-економічні та політичні реалії, з якими нині стикається Україна, вибір професії залишається актуальним для молоді. При цьому юридична освіта традиційно вважається однією з найпрестижніших та найбільш перспективних сфер підготовки фахівців.

Значущість правничої професії особливо посилюється в умовах воєнного стану. Перед юристами постають нові виклики, що стосуються забезпечення верховенства права, захисту конституційних прав і свобод громадян, врегулювання правових наслідків збройного конфлікту та адаптації національного законодавства до міжнародних правових стандартів. У цьому контексті роль юрис-

тів є визначальною для розбудови правової держави, гарантування законності та захисту прав людини.

Висновки. Аналіз становлення вищої юридичної освіти на українських теренах свідчить про період активного розвитку: засновувалися численні навчальні заклади та формувалася правнича еліта. Підсумовуючи, ефективність реформування сучасної вищої юридичної освіти досягне позитивних результатів лише за умови, що освітня політика чітко визначить пріоритетні напрями. Ці напрями мають дозволити зберегти існуючий рівень якості освіти, піднявши її на новий щабель, що відповідатиме актуальним потребам українського суспільства та держави. Одним із таких ключових напрямів може стати послідовна та системна інтеграція юридичної освіти з наукою та практикою. Історично вітчизняна модель вищої юридичної освіти завжди базувалася на двох фундаментальних принципах: фундаментальність підготовки та опора на наукові школи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Білічак О.А. Реформа юридичної освіти в Україні: проблеми і виклики. Освітня аналітика України. 2019. № 3 (7). С. 57–68.
2. Бондар Н.А. Особливості отримання юридичної (правничої) освіти в Україні (XVII – початок XX ст.). Приватне і публічне право. 2018. № 1. С. 3–8.
3. Венедиктов В. С. Парадигма сучасної юридичної освіти в контексті Болонського процесу. Право і безпека. 2004. Т. 3. № 4. С. 14–17.
4. Горінов П. В., Макарова О. В. Теоретико-правові засади реформування вищої юридичної освіти в Україні в контексті європейської інтеграції. Юридичний науковий електронний журнал. 2025. № 1. С. 22–26.
5. Горяга О.В. Процес становлення юридичної освіти на українських теренах. Правове життя сучасної України: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 17 вересня 2018 р.). Одеса: Гельветика, 2018. С. 101–104.
6. Концепція реформи юридичної (правничої) освіти: проєкт. URL: <https://kompravpol.rada.gov.ua/uploads/documents/34815.pdf> (дата звернення: 26.06.2025).
7. Король А. Вища освіта України: етапи розвитку. Науковий вісник МНУ імені В. О. Сухомлинського. Педагогічні науки. 2016. № 1. С. 93–97.
8. Корчак Н.М. Юридична наука в умовах сучасних викликів і загроз. Юридичний вісник. 2020. № 2 (55). С. 218–223.
9. Кривчик Г.Г. Вища школа і Болонський процес: Конспект лекцій. Дніпропетровськ : ПДАБА, ДРІДУ, 2008. 34 с.
10. Лоджук М.Т. Юридичні клініки в Україні: освіта та правова допомога: монографія. Одеса: Фенікс, 2015. 328 с.
11. Сидоркіна Р.Д., Житнік М.О. Юридична наука як рушійна сила ефективного розвитку правової держави. Юридичний науковий електронний журнал. 2025 № 1. С. 64–66.
12. Тимкович І.І. Юридична освіта як елемент правової системи України. Юридичний вісник. 2016. № 4 (41). С. 54–58.
13. Янчук Н.Д. Реформування юридичної освіти в Україні: осмислення та перспективи. Південноукраїнський правничий часопис. 2022. № 1–2. С. 311–316.